

Research Paper

The mechanism of realization of sharia supervision over regulations and other governmental systems and regulations

Reza Beygrezaei¹, Arkan Sharifi^{*2}, Haneh Farkish³

1. PhD student in Public Law, Department of Law, Faculty of Humanities, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran.
3. Assistant Professor, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Sanandaj Branch, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 694-713

Use your device to scan and read the article online

Keywords: *Shariah supervision, regulations, systems, government regulations.*

Abstract

One of the important competences of the General Board of the Administrative Court of Justice, based on Article 12, Clause 1 of the Law on Organizations and Procedures of the Administrative Court of Justice, is to deal with complaints, grievances and objections of natural or legal persons from regulations and other government systems and regulations due to contradictions with Sharia, but based on the note 2 Article 84 and Article 87 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice and also based on the application and generality of Article 4 of the Constitution of the Republic of Iran, if the complaint is against the Shariah standards, the matter will be sent to the Guardian Council for comment. and the opinion of the jurists of the Guardian Council is mandatory for the general board. It seems that the mechanism and mechanism of such supervision has always been a subject of discussion and questioning, and therefore, in examining Sharia supervision of bylaws and other government systems and regulations, we are faced with two different domains and territories, the institution of the General Board of the Court of Administrative Justice and the Guardian Council. The current research seeks to answer this important question, what is the decision-making authority regarding Sharia supervision of regulations and other government systems and regulations? It seems that the decision-making and determining body regarding Shari'a supervision of by-laws and other government systems.

Citation: Beygrezaei, R., Sharifi, A., & Farkish, H. (2024). **The mechanism of realization of sharia supervision over regulations and other governmental systems and regulations.** *Geography(Regional Planning)*, Special Issue, Number 2, 694-713.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.202106.2119

* **Corresponding author:** Arkan Sharifi, **Email:** arkansharifi@iausdj.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Article 4 of the Constitution, after predicting the necessity of observing Islamic standards in other regulations, including administrative regulations, has assigned this matter to the jurists of the Guardian Council. Also, according to Article 170 of the Constitution, anyone can ask the Court of Administrative Justice to annul government decrees and regulations that are against Islamic laws and regulations. At first glance, it seems that the basic legislator has established two separate authorities for Sharia supervision of government regulations; In such a way that one of these two solutions can be used for this purpose, but in a more detailed look and by summing up the rulings of the two principles, it is possible to guide the participation of both authorities in the Sharia supervision of government decisions. This result is adopted in Article 41 of the former law of the Administrative Court of Justice and the new law of the procedure and organization of the Administrative Court of Justice. In this way, the complaint against the decision against Sharia has been submitted to the court, and the said authority, after asking the opinion of the jurists of the Guardian Council regarding the legality of the decision of the subject of the lawsuit, will rule on the rejection of the complaint or the annulment of the objection decision. Despite the mentioned arrangement, this main question can be asked that what is the mechanism of realization of sharia monitoring on regulations and other government systems and regulations? The current research seeks to answer this important question, what is the decision-making authority regarding Sharia supervision of regulations and other government systems and regulations? The public of the Court of Administrative Justice is exclusively the jurists of the Guardian Council, and therefore, in this research, we intend to analyze and examine the subject of the research with a descriptive-analytical method in two separate topics. In the first topic, the subject of Sharia monitoring process of by-laws and other government systems and regulations will be considered, and in the second topic, it will deal with the decision-making authority in this regard, and it will be

evaluated and examined, and the judicial procedure of the Administrative Court of Justice and the opinions of the council. We will also analyze and evaluate the guard.

Methodology

The current research is a basic research in terms of subject and descriptive-analytical in terms of nature.

Results and Discussion

All in all, taking into account the various theories and viewpoints that exist in this regard, we can summarize as follows: In order to present an accurate and legal theory in this regard, in addition to always paying attention to the fourth principle of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, He also paid attention to the terms and provisions of Note 2 of Article 84 and Article 87 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice. According to the provisions of these articles, the Organization Law and the Procedures of the Administrative Court of Justice have been considered by the Guardian Council to be the exclusive and definitive authority for commenting on the resolution complained about in the General Board of the Administrative Court of Justice in terms of contradictions with Shari'a standards, and therefore ijthihad against clear defects of the law is prohibited. And it does not have any legal basis, and on the other hand, contrary to some of the analysts' views that were given, here the issue is not about the substantive and formal review, but the main issue is the opinion of the Guardian Council regarding the complained resolution in terms of contradiction with the Sharia standards of the General Board of the Administrative Court of Justice. But what is important and fundamental in this regard and is the subject of controversy and debate is the jurisdiction of the General Board of the Administrative Court of Justice, and whether it is possible for this institution to have a role in commenting on the contested resolution in terms of contradictions with Sharia standards? The answer to this question is negative according to the provisions of Note 2 of Article 84 as well as Article 87 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice, and therefore the main role and position in this regard is with the Guardian

Council, which acts as a decision-making authority. However, this important objection should also be brought to the legislator that no central and fundamental role has been given to the general board of the Administrative Court of Justice in this regard, and despite the fact that such authority is considered a judicial authority, it is not in the scope of reviewing the substance of the complaints in terms of Contradictions with Sharia standards have been abandoned and the Guardian Council, which makes substantive comments in this connection, is fulfilling its assigned duty in a non-judicial process, even though the nature of this council and the quality of dealing with such approvals in the council are such that only six Ten of the jurists of the Guardian Council have commented and the other six jurists of this institution had no participation or role in the review of the complained resolution in terms of contradictions with Sharia standards, and in addition, in principle, the mechanism of proceedings in the Council and the structure of this institution are not judicial, and this creates ambiguities.

Conclusion

The present research examined the mechanism of Sharia monitoring of regulations and other government systems and regulations. The fourth principle of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, as one of the basic and important principles of the Constitution, has drawn up the legislative system of Iran in such a way that all laws and regulations at all levels must be based on Islamic standards, and therefore according to the provisions of this principle, the said principle It governs the application or generality of all the principles of the constitution and other laws and regulations, and the recognition of such a matter is also the responsibility of the jurists of the Guardian Council based on the fourth principle. Further, in the one hundred and seventy-seventh principle of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, the possibility of revoking government decrees and regulations that are against with Islamic laws and regulations, and

its authority is the Court of Administrative Justice, but the examination of Note 2 of Article 84 and Article 87 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice clearly confirms that the main and decision-making authority regarding Commenting on the resolution is contrary to the Shariah standards of the jurists of the Guardian Council, and therefore the General Board of the Court of Administrative Justice has no role and decision-making position in this regard, and is only the authority to receive objections related to the resolution that is contrary to the Shariah standards. It is obvious that the identification of the superior position regarding the comment regarding the approval of the jurists of the Guardian Council against the Sharia standards, places the General Board of the Administrative Court of Justice in a low and weak position, so that it can be said that the maximum role of the General Board of the Administrative Court of Justice in this regard is to be formally examined. The protest petition goes back to the resolution against Sharia standards, but the role of the jurists of the Guardian Council has been prominent and fundamental in such a way that any legal opinion of the jurists of the Guardian Council is mandatory for the general board of the Administrative Court of Justice. It seems that the important and fundamental gap that exists regarding the sharia supervision mechanism of regulations and other Islamic systems and regulations can be added by adding several articles to the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice, in order to increase transparency, accurately distinguish and Regarding the jurisdiction of the General Board of the Court of Administrative Justice, the jurists of the Guardian Council also stated that the internal regulations of the Guardian Council should be updated in this regard, and the jurisdiction of the General Board of the Court of Administrative Justice and the tasks and duties of the Guardian Council in this regard should be clarified.

References

1. Abbasi, Bijan. (2009). A comparative study of the duties and powers of city and village councils in Iran and
2. Akhwan Kazemi, Bahram. (2011). Supervision in the Islamic system,

France, Journal of Law in the Light of Theory and Practice, Private Law Studies, 38 (4). [In Persian].

- Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian].
3. Akrami Sarab, Ruhollah. (2013). Analysis of the Guardian Council's sharia monitoring process on the parliament's approvals; Case study: Islamic Penal Code, Public Law Knowledge, 3 (9). [In Persian].
  4. Ameri Shahrabi, Abulfazl. (2020). Passing on the rule of interpretation in favor of the accused, in the light of criticism of the circular dated 03/18/2019 of the Attorney General's Office, Laws and Modern Studies, No. 2. [In Persian].
  5. Darvishi, Babak. (2008). The authority to revoke government approvals and regulations that are contrary to Sharia standards; The Guardian Council or the Court of Administrative Justice, Proceedings of the Conference of the Court of Administrative Justice: Jurisdictions and Administrative Proceedings, Tehran, Islamic Azad University Publications. [In Persian].
  6. Darvishi, Babak; Zinali Aghdam, Amir Ali. (2013). The nature of the guarantee of administrative executions in Iran's legal system, Iranian and International Comparative Legal Research, No. 25. [In Persian].
  7. Darvishund, Abolfazl Raji, Seyyed Mohammad Hadi. (2010). An analysis of the supervision of laws and regulations in the legal system of the Islamic Republic of Iran. Journal of Islamic Governance, 16 (3). [In Persian].
  8. Emami, Muhammad, and others. (2011). Rules of lawsuits that can be filed in the Court of Administrative Justice, Tehran, Mizan. [In Persian].
  9. Esmaili, Mohsen and Amini Pajoh, Hossein. (2014). Semantics of some Islamic norms in the constitution focusing on the concept of Islamic standards, Knowledge of Public Law, 14 (11). [In Persian].
  10. Falahzadeh, Ali Mohammad, Abrishamkesh, Mohammad Amin. (2013). Assessing the best mechanism for monitoring government regulations in Iran; A critique on the parallel supervision of the Speaker of the Parliament and the Court of Administrative Justice on government regulations, Knowledge of Public Law Quarterly, No. 9. [In Persian].
  11. Ghaffari, Hoda. (2011). The relationship between the rule of Sharia and the rule of law in the judicial system of the Islamic Republic of Iran, Law Research Quarterly, 14 (36). [In Persian].
  12. Hajipour, Nusratullah. (2003). Adaptation of laws with Shariah in Iran's legislative system, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian].
  13. Hashemi, Mohammad. (2015). Fundamental Rights of the Islamic Republic of Iran, Sovereignty and Political Institutions, 27th edition, Tehran: Mizan Publishing House. [In Persian].
  14. Hedayat Nia, Faraj A... and Kaviani, Mohammad Hadi. (2000). Jurisprudence-legal review of the Guardian Council, first edition, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Center. [In Persian].
  15. Hozoori, Mustafa. (2012). Getting to know the concepts of public law: examining the concept of supervision, Tehran: Guardian Council Research Center. [In Persian].
  16. Kodkhodaei, Abbas Ali; Specially, Mohammad Reza. (2008). The Guardian Council and lawsuits related to the annulment of government decisions against the constitution, Proceedings of the Conference of the Court of Administrative Justice, Jurisdiction and Administrative Proceedings, Tehran, Islamic Azad University Publications. [In Persian].
  17. Mashhadhi, Ali. (2017). Glossary of administrative law terms, first edition, Tehran: Publishing Company. [In Persian].
  18. Mazari, Gholamhossein. (2012). Revocation of government approvals in the Court of Administrative Justice and Guardian Council, Tehran: Khorsandi Publications. [In Persian].

19. Moin, Mohammad (1980). Farhang Farsi, Tehran, Amirkabir Publications, 4th edition. [In Persian].
20. Molabighi, Gholamreza. (2013). Jurisdiction and procedure of the Court of Administrative Justice, Tehran: Jangal Publications. [In Persian].
21. Molabighi, Gholamreza; Mohammadi, Hossein and Haideranjad, Waliullah. (2018). The legal system governing the handling of conflicting opinions between the Sharia and the Law in the Court of Administrative Justice (explanation and analysis of Article 79 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice), Research Journal of Islamic Law, No. 50. [In Persian].
22. Omid Zanjani, Abbas Ali, and Mousazadeh, Ebrahim. (2017). Supervision of government actions and administrative justice, second edition, Tehran: University of Tehran. [In Persian].
23. Qutubi, AD (2014). The position and competences of the Court of Administrative Justice in the legal system of the Islamic Republic of Iran with a look at the views of the Guardian Council, Tehran: Guardian Council Research Institute Publications. [In Persian].
24. Rezaizadeh, Mohammad Javad; Ebrahimi, Mehdi and Bahadri Jahormi, Mohammad. (2020). Shari'a monitoring requirements of Guardian Council jurists in the constitutional law system of the Islamic Republic of Iran, Islamic Law Research Journal, No. 54. [In Persian].
25. Sadr al-Hafazi, Nasrallah. (1994). Judicial supervision of government actions in the Court of Administrative Justice, Tehran: Shahriar Publications. [In Persian].
26. Samimi, Mohammad Mahdi and Abbasi, Abdullah. (2016). Analysis of the scope of jurisdiction of the Court of Administrative Justice and related changes in the light of the law approved in 2012, Law Studies, No. 14. [In Persian].
27. Shams, Abdullah. (2002). Code of Civil Procedure, first volume, advanced course, Tehran, Mizan Publications. [In Persian].
28. Shams, Abdullah. (2010). Code of Civil Procedure, first volume, fundamental period, Tehran, Drak.
29. Stvarsangri, Korosh. (2018). The relationship between the Court of Administrative Justice and the duty of judges in Article 170 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, Scientific Quarterly of Modern Administrative Law Research, 1 (1). [In Persian].
30. Swadkofifer, Sam. (2011). Administrative Procedures in the Judiciary of the Islamic Republic of Iran, Research Journal of Private Law, No. 1. [In Persian].
31. Tabatabaei Mutamani, Manouchehr. (2012). Administrative law from the perspective of monitoring administrative actions and decisions and establishing the rule of law, Administrative Law Quarterly, No. 2. [In Persian].
32. Taghizadeh, Javad, Najabatkhah, Morteza, Fadaei, Rezvan. (2015). Protection of the Constitution by court judges with an emphasis on the 170th principle of the Constitution, Journal of Legal Studies of Shiraz University, Volume 8, Number 1. [In Persian].
33. Tila, butterfly. (2003). Judicial interpretation of the Constitution in the procedure of the Administrative Court, Journal of Legal Research, third year, number 5. [In Persian].
34. Waazi, Mojtaba. (2008). The role of the Court of Administrative Justice in the Shariah proceedings of administrative regulations, Journal of Legal Studies, first volume, third issue. [In Persian].
35. Yazdan Mehr, Mohammad. (2013). The Law of Organization and Procedure of the Court of Administrative Justice, Tehran, Majd Publications. [In Persian].

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

ویژه نامه، شماره ۲، زمستان ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

سازوکار تحقق نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی

رضا بیگ رضایی: دانشجوی دکتری حقوق عمومی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

ارکان شریفی*: استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی سنندج، سنندج، ایران.

هانیه فرکیش: استادیار حقوق عمومی، گروه حقوق، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
تحقیق حاضر بر آن است به بررسی سازوکار تحقق نظارت شرعی بر آیین نامه و سایر نظامات و مقررات دولتی بپردازد. یکی از صلاحیت های مهم هیأت عمومی دیوان عدالت اداری براساس بند ۱ ماده ۱۲ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری رسیدگی به شکایات، تظلمات و اعتراضات اشخاص حقیقی یا حقوقی از آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی به علت مغایرت با شرع می باشد اما براساس تبصره ۲ ماده ۸۴ و ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری و نیز براساس اطلاق و عموم اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هرگاه مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی مطرح باشد موضوع جهت اظهار نظر به شورای نگهبان ارسال خواهد گردید و نظر فقهای شورای نگهبان برای هیأت عمومی لازم الاتباع می باشد. پیداست مکانیسم و سازوکار چنین نظارتی همواره محل بحث و پرسش بوده است و از این رو در بررسی نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی با دوحوزه و قلمرو متفاوت و متمایز نهاد هیأت عمومی دیوان عدالت اداری و شورای نگهبان مواجه می باشیم. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش مهم می باشد که مرجع تصمیم گیر در خصوص نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی چه نهادی است؟ که به نظر می رسد نهاد تصمیم گیر و تعیین کننده در خصوص نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی نه هیأت عمومی دیوان عدالت اداری بلکه منحصرأ فقهای شورای نگهبان می باشد. پژوهش حاضر بر آن است ضمن بررسی فرآیند نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی به تشریح و تبیین مرجع تصمیم گیر در این خصوص در پرتو روش توصیفی - تحلیلی بپردازد.	<p>شماره صفحات: ۶۹۴-۷۱۳</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه های کلیدی: نظارت شرعی، آیین نامه ها، نظامات، مقررات دولتی.</p>

استناد: بیگ رضایی، رضا؛ شریفی، ارکان؛ فرکیش، هانیه. (۱۴۰۲). سازوکار تحقق نظارت شرعی بر آیین نامه ها و سایر نظامات و مقررات دولتی. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ویژه نامه، شماره ۲، صص ۶۹۴-۷۱۳.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.202106.2119

* Corresponding author: Arkan Sharifi, Email: arkansharifi@iausdj.ac.irCopyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).* نویسنده مسئول: ارکان شریفی الکترونیکی: arkansharifi@iausdj.ac.ir

مقدمه

اصل چهارم قانون اساسی، بعد از پیش‌بینی لزوم رعایت موازین اسلامی در سایر مقررات از جمله مقررات اداری، تشخیص این امر را بر عهده فقهای شورای نگهبان گذارده است. همچنین به موجب اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی، هر کس می‌تواند ابطال تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی را که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی است، از دیوان عدالت اداری تقاضا کند. در نگاه اول به نظر می‌رسد قانون‌گذار اساسی دو مرجع جداگانه برای نظارت شرعی بر مقررات دولتی مقرر نموده است؛ به نحوی که برای این منظور می‌توان یکی از این دو راهکار بهره‌بردار، اما در نگاهی دقیق‌تر و با جمع حکم دو اصل می‌توان به مشارکت هر دو مرجع در امر نظارت شرعی بر تصمیمات دولتی رهنمون شد. این نتیجه در ماده ۴۱ قانون سابق دیوان عدالت اداری و قانون جدید آیین دادرسی و تشکیلات دیوان عدالت اداری اتخاذ شده است. بدین ترتیب که شکایت از تصمیم مغایر شرع تقدیم دیوان شده و مرجع مذکور پس از استعلام نظر فقهای شورای نگهبان در خصوص شرعیت تصمیم موضوع دعوی نسبت به رد شکایت یا ابطال تصمیم اعتراض اصدار رای خواهد کرد. با وجود ترتیب مذکور این پرسش اصلی قابل طرح است که سازوکار تحقق نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی کدام است؟ پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش مهم می‌باشد که مرجع تصمیم‌گیر در خصوص نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی چه نهادی است؟ به نظر می‌رسد نهاد تصمیم‌گیر و تعیین‌کننده در خصوص نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی نه هیئت عمومی دیوان عدالت اداری بلکه منحصرأ فقهای شورای نگهبان می‌باشد و از این رو در این پژوهش بر آنیم با روش توصیفی - تحلیلی در دو مبحث مجزا موضوع تحقیق را مورد واکاوی و بررسی قرار دهیم. در مبحث نخست، موضوع فرایند نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی مورد توجه خواهد بود و در مبحث دوم به مرجع تصمیم‌گیر در این خصوص می‌پردازد و آن را مورد مذاقه ارزیابی و بررسی قرار داده و رویه قضایی دیوان عدالت اداری و نظریات شورای نگهبان را نیز مورد تحلیل، واکاوی و ارزیابی قرار خواهیم داد.

مبانی نظری

در تعریف مصطلح، «نظارت»^۱ به مجموعه عملیاتی گفته می‌شود که طی آن، میزان تطابق عملکرد اشخاص با قوانین و مقررات سنجیده می‌شود تا از این طریق، به مطابقت نتایج عملکرد با هدف‌های مطلوب، اطمینان به دست آید.^۲ «نظارت» در حقوق اساسی نیز بررسی و ممیزی و ارزشیابی کارهای انجام شده یا در حین انجام و انطباق آنها با تصمیمات اتخاذ شده و همچنین، قانون و مقررات در جهت جلوگیری از انحراف افراد تعریف شده است. به طور خلاصه «نظارت» در مفهوم حقوقی عبارت است از بازرسی و سنجش و ارزیابی اقدامات مجریان و ناظر کسی است که به منظور چنین بازرسی و ارزیابی و سنجشی تعیین می‌شود.^۳ آنچه در مجموع نظریات مختلف در تعریف «نظارت» می‌توان یافت آنکه در همه تعاریف، نظارت را نوعی آگاهی و اطلاع از آنچه در حال وقوع است دانسته‌اند. به عبارتی نظارت مقایسه ضمنی بین آنچه هست و آنچه باید باشد و انجام اموری در راستای رسیدن به هدف مطلوب است. این نظارت می‌تواند در موضوعات مختلف یا به شیوه‌های مختلفی اعم از پیشینی یا پسینی، استصوابی یا استطلاعی، مستقیم یا غیر مستقیم، نهان یا آشکار و بسیاری انواع دیگر اعمال گردد. نظارت اداری^۴ به آن دسته از سازکارهایی اطلاق می‌شود که در درون اداره برای کنترل اعمال و تصمیمات دولت پیش‌بینی شده است. به همین سبب می‌توان این قبیل نظارت را به «کنترل درونی»^۵ نیز تعبیر نمود. مهم‌ترین مشخصه این قسم نظارت ابتدای آن بر نوعی «خودکنترلی» در درون دولت است. این قبیل نظارت معمولاً از سوی مقامات اداری مافوق و در درون سلسله‌مراتب اداری (نظارت سلسله‌مراتبی) یا از طریق

۱. Monitoring.

۲. اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۱)، نظارت در نظام اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی به نقل از حضوری، مصطفی (۱۳۹۲)، آشنایی با مفاهیم حقوق عمومی: بررسی مفهوم نظارت، تهران: مرکز تحقیقات شورای نگهبان، ۲۴.

۳. عمید زنجانی، عباسعلی، و موسی‌زاده، ابراهیم (۱۳۹۷)، نظارت بر اعمال حکومت و عدالت اداری، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران، ص ۶۰.

۴. Administrative control.

۵. Internal control.

نهادهای ناظر و کنترل‌کننده (سازمان‌های ناظر)، از طریق تذکر، تصحیح تعلیق، لغو و ابطال تصمیم صورت می‌پذیرد.^۱ کنترل یا نظارت اداری به عنوان یکی از اهرم‌های مدیریت، انواع و اشکال مختلفی دارد، هدف از آن بررسی و تحقیق درباره‌ی برنامه‌های سازمان، کشف و اعلام نارسایی‌ها، خطاها و اشتباه‌ها که معمولاً در تصمیم‌گیری و انجام کار روی می‌دهد تا به موقع بتوان نسبت به رفع و جبران آن اقدام کرد و در نهایت ارزیابی و اطمینان از پیشرفت برنامه است.^۲

پس از درک و فهم اجمالی از مفهوم نظارت، هم‌اکنون شایسته است به بررسی مفهوم شرع پرداخته شود تا در نهایت به ارایه مفهومی از نظارت شرعی اقدام کرد. «شرع را به دو معنی به کار برده‌اند: اول، به معنای قانون است و به این معنی غالباً با صیغه جمع به کار رفته است. دوم به معنای شرع اسلام که شامل امور ذیل است: امور اعتقادی نظیر اعتقاد به وحدانیت حق تعالی و روز حشر و رسالت پیامبر گرامی اسلام(ص) و وجود فرشتگان و غیره. امور اخلاقی که در برگرفته مستحبات و کرمات و عبادات است. امور حقوقی اعم از امور مدنی و کیفری و سایر مسائل حقوقی که در باب جهاد و مانند آن گردآوری شده است. این بخش نیز بر دو قسم است: آنچه که در نصوص متون شرعی به طور عام یا خاص بیان شده است؛ آنچه برای اجرای مقررات فوق‌الذکر، وضع و اجرای آن ضروری است. در لسان شریعت این مقررات را به ترتیب حدود و تعزیرات می‌نامند. حدود قوانینی است که حد و اندازه آن تعیین شده و تعذیرات قوانینی است که حکومت شرعی وضع می‌کند و امام بعد مکلف به پیروی از این امور نمی‌باشد، بلکه به صواب دید خود و رعایت مصالح و حوادث واقعه عمل می‌کند و نظر به حجم فوق‌العاده این بخش و قابلیت تبدیل آن برحسب مصالح مسلمانان، می‌توان گردش و انطباق شرع را در طول تاریخ متمادی بر بسیاری از مسائل زندگی تصور کرد».^۳

بنابراین مفهوم شرع به معانی مختلفی به شرحی که آمد گفته می‌شود و نمی‌توان آن را در معنای واحدی معنا نمود اما نکته مهمی که در تعریف به کار گرفته شده آمده است این می‌باشد که ابهام در معنای شرع موجب گردیده است نویسنده موصوف تعابیر و تفاسیر و قرائت‌های خاص و متعدد و متنوعی از شرع و امور شرعی ارایه دهد^۴ و از این رو می‌توان گفت این امر به جهت برداشت‌های متعدد و بعضاً متناقضی است که در خصوص مفهوم شرع وجود دارد. «امور شرعی سه نوع رابطه را در بر می‌گیرد: رابطه انسان با خداوند، رابطه انسان با دیگران و رابطه انسان با خود؛ این گستردگی عام‌الشمول بودن شریعت را در قیاس با قانون به وضوح نشان می‌دهد. شریعت یکی از سه بخش دین (اخلاق، عقاید و شریعت) است. و بدین لحاظ به گونه‌ای مستقیم با رفتار انسان‌ها در ارتباط است و عینی‌ترین بخش دین محسوب می‌گردد».^۵ به نظر می‌رسد اگر بخواهیم تعریفی از نظارت شرعی با توجه به تعاریف جداگانه‌ای که از نظارت و شرع آورده شد بیاوریم چنین باید گفت، نظارت شرعی، نظارتی است که به منظور اطمینان از انطباق قوانین و مقررات و دستورات موضوعه یا اقدامات و تصمیمات یک نهاد یا بخش با اصول و قوانین شریعت مقدس اسلام است که در نظام جمهوری اسلامی ایران از سوی نهاد شورای نگهبان انجام می‌گیرد.^۶

روش پژوهش

تحقیق حاضر از حیث موضوع، یک تحقیق بنیادی و از نظر ماهیت توصیفی – تحلیلی می‌باشد.

۱. مشهدی، علی (۱۳۹۷)، فرهنگ اصطلاحات حقوق اداری، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار، ص ۴۰۱ و ۴۰۲.

۲. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۲)، حقوق اداری از منظر نظارت بر اعمال و تصمیمات اداری و برقراری حاکمیت قانون، فصلنامه حقوق اداری، شماره ۲، ص ۱۱۱.

۳. غفاری، هدی (۱۳۹۱)، نسبت میان حاکمیت شرع و حاکمیت قانون در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهش حقوق، سال چهاردهم، شماره ۳۶، صص ۱۰۸-۱۰۹.

۴. رضایی‌زاده، محمدجواد؛ ابراهیمی، مهدی و بهادری چه‌رمی، محمد (۱۴۰۰)، بایسته‌های نظارت شرعی فقهای شورای نگهبان در نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۵۴، ص ۵۸۸.

۵. حاجی‌پور، نصرت‌الله (۱۳۸۳)، تطبیق قوانین با شرع در نظام قانونگذاری ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ص ۱۱۹.

۶. اکرمی سراب، روح‌الله (۱۳۹۳)، تحلیل فرایند نظارت شرعی شورای نگهبان بر مصوبات مجلس؛ مطالعه موردی: قانون مجازات اسلامی، دانش حقوق عمومی، سال سوم، شماره ۹، ص ۲۳.

یافته‌های تحقیق

فرآیند نظارت شرعی بر قوانین و مقررات

لازم است روشن شود که چه فرآیند و چارچوبی بایستی رعایت گردد تا بر اساس آن بتوان نسبت به تحقق نظارت شرعی شورای نگهبان بر قوانین و مقررات و مصوبات و آیین‌نامه‌های دولتی اطمینان پیدا نمود؟ لازم به ذکر است نظر به اینکه فرآیند اعمال نظارت شرعی شورای نگهبان بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کاملاً روشن و مشخص است و با در نظر گرفتن این موضوع که اعمال نظارت شرعی بر مقررات، مصوبات و آیین‌نامه‌های دولتی از ابهام بیشتری برخوردار می‌باشد و با توجه به تمرکز تحقیق حاضر که بر این بخش اخیر تأکید دارد شایسته است فرآیند نظارت شرعی شورای نگهبان بر مقررات و مصوبات و آیین‌نامه‌های دولتی مورد بررسی، ارزیابی و تحلیل و واکاوی قرار بگیرد.

الف) طرح دعوا

به منظور فهم و درک درست و دقیق از فرآیند رسیدگی به نظارت شرعی شورای نگهبان بر تصویب‌نامه‌ها، مقررات و آیین‌نامه‌های دولتی ابتدا شایسته است اصل یکصد و هفتادم اساسی جمهوری اسلامی ایران مورد توجه و عنایت قرار گیرد. در این اصل چنین می‌خوانیم: «قضات دادگاه‌ها مکلفند از اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی یا خارج از حدود اختیارات قوه مجریه است خودداری کنند و هرکس می‌تواند ابطال این گونه مقررات را از دیوان عدالت اداری تقاضا کند.» همان گونه که از مفاد این اصل به خوبی بر می‌آید در این اصل دو سطح از نظارت بر تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌ها مغایر با قوانین و مقررات اسلامی در نظر گرفته شده است: نخست، اینکه قضات دادگاه‌ها مکلفند از اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی می‌باشند خودداری و اجتناب نمایند و دوم، اینکه علاوه بر قضات دادگاه‌ها هرکس از شهروندان جامعه می‌تواند ابطال این گونه مقررات را از دیوان عدالت اداری تقاضا نماید و از این رو از عبارت و اژه تقاضا بایستی حسب آنچه که در قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری آمده است، چنین برداشت نمود که هرکس در این زمینه ادعایی مبنی بر مغایرت تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی داشته باشد بایستی در گام نخست نسبت به طرح دعوا در دیوان عدالت اداری اقدام نماید.^۱ در این خصوص ماده ۸۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری چنین اشعار می‌دارد: «تقاضای ابطال مصوبات در هیأت عمومی دیوان، با تقدیم درخواست انجام می‌گیرد. در درخواست مذکور، تصریح به موارد زیر ضروری است: الف- مشخصات و اقامتگاه درخواست‌کننده ب- مشخصات مصوبه مورد اعتراض پ- حکم شرعی یا مواد قانونی که ادعای مغایرت مصوبه با آن شده ت- دلایل و جهات اعتراض از حیث مغایرت مصوبه با شرع یا قانون اساسی یا سایر قوانین یا خروج از اختیارات مرجع تصویب‌کننده ث- امضاء یا اثر انگشت درخواست‌کننده.» همان گونه که از مفاد این ماده به خوبی بر می‌آید تقاضای ابطال مصوبات خلاف شرع در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری از طریق تقدیم درخواست انجام می‌گیرد و در درخواست مذکور موارد پنج‌گانه مذکور بایستی مورد رعایت و توجه قرار گیرد^۲ و بنابراین طرح مغایرت مصوبه مغایر با شرع در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری اصولاً با طرح دعوا از سوی هرکس و با تصریح به موارد ضروری فوق انجام می‌گیرد و بدون طرح دعوا اصولاً نوبت به بررسی مغایرت مصوبه دولت با موازین شرع در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری به وجود نخواهد آمد.^۳ اما پرسش مهمی که در این زمینه شکل می‌گیرد این است که چنین طرح ادعایی که حسب مفاد ماده ۸۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری با تقدیم درخواست و نه دادخواست انجام می‌گیرد بایستی واجد چه ویژگی‌ها و خصوصیات باشد؟ به منظور پاسخ شایسته به این موضوع بایستی به خود قانون تشکیلات و

۱. درویشوند، ابوالفضل راجی، سید محمد هادی (۱۳۹۰)، تحلیلی بر نظارت بر قوانین و مقررات در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران. مجله حکومت اسلامی، سال شانزدهم، شماره سوم، ص ۲۷.

۲. هاشمی، محمد (۱۳۹۵)، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، حاکمیت و نهادهای سیاسی، چاپ ۲۷، تهران: نشر میزان، ص ۱۰۳.

۳. هدایت‌نیا، فرج... و کاویانی، محمدحادی (۱۳۸۰)، بررسی فقهی - حقوقی شورای نگهبان، چاپ اول، تهران: مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ص ۷۷.

۴. همان، ص ۷۹.

آیین دادرسی دیوان عدالت اداری رجوع شود. علاوه بر اینکه در درخواست مذکور در ماده ۸۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ بایستی نکات ضروری در بندهای الف تا ث مورد رعایت قرار گیرد در تبصره آن نیز چنین آمده است: «سایر مقررات مربوط به تنظیم، ارسال و ثبت دادخواست، به استثنای ذی‌نفع بودن درخواست‌کننده و پرداخت هزینه دادرسی، در درخواست ابطال مصوبه نیز جاری است. درخواستها توسط رئیس دیوان، به دفتر هیأت عمومی ارجاع می‌شود.» بنابراین در چنین درخواستی موضوع ذی‌نفع بودن درخواست‌کننده و پرداخت هزینه دادرسی لزومی ندارد رعایت گردد^۱. اما ذی‌نفع بودن به چه معناست و چرا بایستی مورد رعایت قرار گیرد؟ «نفع به مفهوم سود، منفعت، بهره و مقابل زیان و ضرر آمده است»^۲. شخصی که اقامه دعوا می‌نماید باید توجیه نماید که دعوائی که او اقامه نموده است، اگر نتیجه آن صدور حکم علیه خوانده باشد، قابلیت این را دارد که سودی به او برساند. قاعده قدیمی معروف فرانسوی: نفع مقیاس دعاوی است و فقدان نفع، فقدان دعوا مبین این شرط است^۳. ماده ۲ قانون آیین دادرسی مدنی صریح بر این معنی است که مقرر می‌دارد: هیچ دادگاهی نمی‌تواند به دعوائی رسیدگی کند مگر اینکه شخص یا اشخاص ذی‌نفع... رسیدگی به دعوا را... درخواست نموده باشند. لزوم وجود نفع به اندازه‌ای روشن است که توجیه طولانی آن را غیرضروری می‌نماید. نفع به هر اندازه‌ای که وجود داشته باشد کافی است و می‌تواند مادی یا معنوی باشد. البته باید توجه داشت که اشخاص نمی‌توانند نقش دادستان را ایفا نمایند؛ بدین معنی که چنانچه شخصی، حقوق اشخاص معینی را اعم از حقیقی و حقوقی، تضییع نموده باشد سایر اشخاص حق ندارند علیه فاعل اقامه دعوا نمایند و منحصراً شخصی که حق او تضییع گردیده علیه فاعل دارای چنین حقی می‌گردد. چنانچه حق تضییع شده منحصراً متعلق به کل جامعه باشد، یعنی عمل فاعل جرم محسوب شود، فقط نماینده کل جامعه، یعنی دادستان یا قائم‌مقام وی، حق اقدام علیه فاعل را دارد و اگر حق شخص یا اشخاص معینی نیز، بر اثر ارتکاب جرم تضییع شده باشد، آنها نیز می‌توانند در جهت احقاق حقوق خصوصی خویش علیه فاعل اقدام نمایند^۴. و در توصیف ویژگی‌های نفع چنین آمده است که اولاً حقوقی و مشروع باشد: نفع مورد ادعا باید مشروع قانوناً حمایت شده باشد؛ به عبارت دیگر، نفع باید مشروع، یعنی مورد حمایت قانونگذار قرار گرفته باشد. بنابراین، برای نمونه، اگر مردی در حادثه رانندگی فوت شود و زنی علیه مالک خودرو اقامه‌ی دعوا کند و ادعا نماید که با متوفا، بی‌آنکه رابطه زوجیت شرعی بین آنها باشد، زندگی می‌کرده و مطالبه خسارت ناشی از فوت مرد را بنماید، چون زن ذی‌نفع شمرده نمی‌شود، دادگاه قرار رد دعوا صادر می‌کند و در نتیجه به ماهیت دعوا (یعنی مقصر بودن راننده خودرو) رسیدگی نمی‌شود^۵. البته دیوان عالی کشور ایران و برخی دادگاه‌ها، نرمش‌هایی را در این مورد مشخص از خود نشان داده و برای نمونه نادر طبیعی طفل را در دعوائی که علیه پدر طبیعی طفل، به خواسته گرفتن شناسنامه، برای طفل ناشی از زنا اقامه می‌کند ذی‌نفع می‌دانند. ثانیاً اینکه به وجود آمده و باقی باشد: نفع باید به وجود آمده باشد پس چنانچه وجود نفع برای خواهان منوط به وجود شرط یا معلق به وقوع امری باشد، خواهان نمی‌تواند ذی‌نفعی خود را توجیه نماید^۶. بنابراین اگر ملک شخص زنده‌ای، مورد غصب قرار گرفته، فرزند مالک ملک نمی‌تواند در دعوائی خلع یدی که احتمالاً اقامه می‌نماید، ذی‌نفعی خود را با تمسک به این امر که هرگاه پدر او فوت شود، از صدور حکم خلع ید منتفع خواهد گردید، توجیه نماید زیرا نفع او منوط به این است که بعد از پدر، فوت نماید و در زمان فوت، پدر هنوز مالک مکل باشد و... نفع باید باقی باشد. بنابراین چنانچه شخصی ملک خود را اجاره دهد و سپس ملک را بفروشد، دیگر نمی‌تواند علیه مستأجر دعوائی تخلیه اقامه کند. ثالثاً شخصی و مستقیم باشد: شخص در صورتی می‌تواند اقامه دعوا کند که در صورت احراز حق اصلی مورد ادعا،

۱. مولایی، غلامرضا؛ محمدی، حسین و حیدر نژاد، ولی‌الله (۱۳۹۸)، نظام حقوقی حاکم بر رسیدگی به آراء خلاف بین شرع و قانون در دیوان عدالت اداری (شرح و تحلیل ماده ۷۹ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری)، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۵۰، ص ۵۸۳.

۲. معین، محمد (۱۳۶۰)، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم، ص ۴۷۷۷.

۳. عباسی، بیژن (۱۳۸۹)، بررسی تطبیقی وظایف و اختیارات شوراهای شهر و روستا در ایران و فرانسه، مجله‌ی حقوق در پرتو نظریه و کارکرد، مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۳۸، شماره ۴، ص ۲۸۴.

۴. اسماعیلی، محسن و امینی پژوه، حسین (۱۳۹۴)، معناشناسی برخی از هنجارهای اسلامی در قانون اساسی با محوریت مفهوم موازین اسلامی، دانش حقوق عمومی، سال چهارم، شماره ۱۱، ۱۷.

۵. رضایی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰)، پیشین، ص ۵۹۰.

۶. عامری شهبازی، ابوالفضل (۱۴۰۰)، گذری بر قاعده تفسیر به نفع متهم، در پرتو نقد بخشنامه مورخ ۱۳۹۹/۰۳/۱۸ دادستانی کل کشور، حقوق و مطالعات نوین، شماره ۲، ص ۱۷.

نفعی شخصی و مستقیم نصیب او شود^۱. بنابراین وجود نفع و شخص ذی‌نفع یکی از اجزاء و عناصر ضروری طرح هر دعوا اعم از مدنی، اداری و... به شمار می‌آید و علاوه بر اینکه در قانون آیین دادرسی مدنی به شرحی که آمد موضوع نفع و ویژگی‌ها و خصوصیات آن از نکات مهم به شمار می‌آید^۲ در عین حال در دعوی اداری و در قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ وجود نفع از ضروریات طرح دعوی اداری در دیوان عدالت اداری به شمار می‌آید.

در ماده ۱۷ این قانون چنین آمده است: «شعب دیوان به شکایتی رسیدگی می‌کنند که شخص ذینفع یا وکیل یا قائم‌مقام یا نماینده قانونی وی، رسیدگی به شکایت را برابر قانون، درخواست کرده باشد.» همان‌طور که از مفاد این ماده به روشنی بر می‌آید شعب دیوان منحصرأً به شکایتی رسیدگی خواهند کرد که از سوی شخص ذینفع یا وکیل یا قائم‌مقام یا نماینده قانونی وی طرح شده باشد و مفهوم مخالف آن این می‌باشد که طرح دعوا از سوی شخص غیرذی‌نفع تکلیفی جهت رسیدگی به آن برای شعب دیوان ایجاد نمی‌نماید و اصولاً شعب دیوان به هیچ وجه مجاز به رسیدگی به چنین شکایاتی نیستند. بنابر اصل ۱۷۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، رسیدگی به شکایات و تظلمات و اعتراضات مردم از مأمورین و واحدها و آیین‌نامه‌های دولتی و احقاق حقوق آنان به دیوان عدالت اداری راجع است و چون احقاق حق قهرأً مستلزم وجود حقی است که تضییع شده باشد، طبعاً شاکه باید در اقامه دعوی و نتیجه دادرسی و قضاوت در آن ذینفع باشد^۳. چه طرح دعوی در مراجع قضایی و از جمله دیوان عدالت اداری، بدون داشتن نفع شخصی در آن، منطقی و عقلایی نیست... به بیان دیگر فعل یا ترک فعل واحدهای دولتی یا مأمورین آنها وقتی قابل طرح و رسیدگی است که به حقوق قانونی اشخاص لطمه زده باشد و دعوی به طرفیت اشخاص حقوقی و حقیقی مزبور به صرف مغایرت تصمیمات و اقدامات آنها با قانون بدون اینکه متضمن، تضییع حقی باشد، قابل استماع نخواهد بود. وجود حق باید ثابت و مسلم و تعلق آن به مدعی محقق باشد، به نحوی که عدم رعایت آن، عرفاً از مصادیق تضییع حق شخصی تلقی گردد. بنابراین شکایت از فعل یا ترک فعل اشخاص حقوقی عمومی و کارکنان آنها به دعای نفی حقوق اساسی و کلی جامعه (ملت) که شاکه هم در آن سهیم است در صورتی که حاوی نفع شخص معین و معلوم نباشد، مسموع نیست^۴.

پیداست قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری با منطقی روشن در ماده ۱۷ خود به لزوم وجود شخص ذی‌نفع اشاره نموده است اما آنچه که هم‌اکنون مورد سؤال و پرسش می‌باشد این است که چرا تبصره ماده ۸۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری ذی‌نفع بودن درخواست‌کننده را شرط تقاضای ابطال مصوبات در هیأت عمومی دیوان لحاظ نموده است؟ و اصولاً چه تفاوتی میان شعب دیوان و هیأت عمومی دیوان در این خصوص وجود دارد؟ مطابق اصل ۱۷۰ قانون اساسی، هرکس می‌تواند نسبت به این قبیل مصوبات دولتی شکایت کند و ابطال آنها را از دیوان عدالت اداری خواستار شود ولو اینکه مقررات مذکور متضمن تضییع حقوق ثابت و مکتسب شخص او نباشد، زیرا منشأ اصلی قانون و اصل حاکمیت آن، اراده ملت است و اهمیت پاسداری از آن به درجه‌ای است که عموم افراد مردم در حراست از آن سهیم و شریکند و وظیفه اجتماعی آنان حکم می‌کند که از آن غافل نشوند^۵، بدین جهت اولاً هرکس اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی، حق اعتراض نسبت به مقررات دولتی خلاف شرع و قانون را دارا می‌باشد، ثانیاً، اعتراض به مصوبات مزبور، محتاج مراعات قواعد و تشریفات آیین دادرسی و از جمله داشتن نفع شخصی نیست، و با وجود آنکه در قسمت اخیر بند پ از شق یک ماده ۱۱ به تصمیمات و اقدامات، یا مقرراتی که سبب تضییع حقوق اشخاص شده اشاره گردیده است، لیکن هیأت عمومی دیوان عدالت اداری با استفاده از هدف قانونگذار در انشاء اصل ۱۷۰ قانون اساسی به اعتراضات اشخاص بدون در نظر گرفتن نفع شخصی آنان در این قبیل شکایت نسبت به موضوع رسیدگی و اظهارنظر نموده است^۶.

۱. شمس، عبدالله (۱۳۹۰)، آیین دادرسی مدنی، جلد اول، دوره بنیادین، تهران، دراک، صص ۱۰۹-۱۰۸.

۲. درویشی، بابک؛ زینالی اقدم، امیرعلی (۱۳۹۳)، ماهیت ضمانت اجرای اداری در نظام حقوقی ایران، تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، شماره ۲۵، ص ۳۸.

۳. همان، ص ۴۳.

۴. صدرالحفاظی، نصرالله (۱۳۷۲)، نظارت قضایی بر اعمال دولت در دیوان عدالت اداری، تهران: انتشارات شهریار، ص ۵۲۲.

۵. صمیمی، محمد مهدی (۱۳۹۶)، تحلیل گستره صلاحیت دیوان عدالت اداری و تغییرات مربوطه در پرتو قانون مصوب ۱۳۹۲، مطالعات حقوقی، شماره ۱۴.

۶. صدرالحفاظی (۱۳۷۲)، پیشین، صص ۵۲۴-۵۲۳.

یکی از مهمترین دلایل و جهات مهمی که موجب می‌گردد نفع شخصی و ذی‌نفعی در ابطال مصوبات و آیین‌نامه‌های دولتی موضوعیت نداشته باشد موضوع وجود نوعی احساس تکلیف و وظیفه اجتماعی می‌باشد که بر این اساس همه شهروندان بایستی در چارچوب اراده ملت و اصل حاکمیت قانونی نوعی احساس وظیفه و تکلیف در خود ایجاد نمایند تا بر این اساس از هر گونه بی‌قانونی احساس انزجار نموده و در چارچوب مناسبی که اصل ۱۷۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تدارک دیده است، دادخواهی نمایند.^۱ از سوی دیگر باید دانست پاره‌ای از موضوعات و مصادیقی که در چارچوب ابطال آیین‌نامه‌ها و مصوبات دولتی بوجود می‌آیند فاقد مبانی مرتبط با نفع شخصی بوده و ارتباط و پیوند محکمی با نفع عمومی دارد و از این رو در چنین چارچوبی هرکس و با هر نگرش و دیدگاه و منفعتی از این امکان برخوردار می‌باشد که درخواست ابطال آیین‌نامه‌ها و مصوبات دولتی را از هیئت عمومی دیوان عدالت اداری مطالبه نماید.

این در حالی است که در شکایت‌هایی که به مرجع بدوی یا تجدیدنظر دیوان عدالت اداری ارایه می‌گردد، نفع شخصی و تضییع حقوق شخص یا اشخاص معین محور و مبنا و پایه و اساس شکل‌گیری دعوا در دیوان عدالت اداری است^۲ و بر همین مبنا است که ماده ۱۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری یکی از شروط مهم در طرح شکایات در دیوان عدالت اداری را وجود شخص ذی‌نفع دانسته است این در حالی است که در تبصره ماده ۸۰ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری وجود چنین فردی لازم و ضروری دانسته نشده است از سوی دیگر در همین زمینه چنین گفته شده است: «از آنجا که طبق اصل ۱۷۰ قانون اساسی و نیز تبصره ماده ۸۰ ذی‌نفع بودن درخواست‌کننده ضرورت ندارد الزام درخواست‌کننده به درج مشخصات و اقامتگاه و عدم پذیرش درخواست در صورت عدم ذکر مشخصات و اقامتگاه شاکی طبق بند یک ماده ۸۱ موافق اصل قانون اساسی به نظر نمی‌رسد زیرا طبق اصل ۱۷۰ قانون اساسی شخصیت شاکی جنبه فرعی داشته و طریقیست دارد و آنچه نکته اصلی بوده و موضوعیت دارد طرح مصوبه خلاف قانون است بنابراین چنانچه هرکس با هر عنوانی وجود مصوبه‌ای خلاف قانون یا شرع را مطرح کرد نباید به صرف اینکه شخصیت و هویت یا اقامتگاه وی محرز نیست موضوع غیرقابل طرح تشخیص گردد ولی به هر حال چنانچه تقاضای ابطال از ناحیه اشخاص حقیقی یا حقوقی مطرح شود، باید طبق بند الف ماده ۸۰ قانون مذکور مشخصات و اقامتگاه متقاضی ابطال در درخواست درج شود»^۳.

ب) رسیدگی به دعوا

پس از طرح دعوا در دیوان عدالت اداری و به طور مشخص هیئت عمومی دیوان، مرحله بعدی سازوکار تحقق نظارت شرعی بر قوانین و مقررات، رسیدگی به دعوا می‌باشد. رسمیت دین اسلام و مذهب شیعه و جایگاه تأثیرگذار موازین اسلامی در نظم حقوقی کشورمان، موجب می‌شود تعامل نظم حقوقی و نظم شرعی به دو گونه جلوه نماید: اول، حاکمیت نظم شرعی بر نظم حقوقی که قابل استنباط از اصل چهارم قانون اساسی است و انطباق هنجارهای نظم حقوقی اعم از قوانین و مقررات اجرایی با موازین اسلامی را می‌طلبد. دوم تکمیل نظم حقوقی به وسیله نظم شرعی است که برخلاف نظام حقوقی بسیاری از کشورهای اسلامی که موازین اسلامی به مثابه قواعد مفسر هنجارهای قانونی در نظر گرفته می‌شود، در کشورها و در چارچوب اصل ۱۶۷ قانون اساسی، نقشی فراتر از تفسیر قواعد شرعی اعطاء شده و آن نقش تکمیل‌کننده هنجارهای حقوقی است. بر این اساس، بایستی اذعان کرد که اصل قانونی بودن در حقوق اداری ایران، واجد دو جنبه است: سازگاری عمل اداری با قوانین مصوب پارلمان و ابطال با شرع. در عین حال آموزه‌های فقهی نباید به گونه‌ای تفسیر شود که با برخی الزامات حاکمیت قانون نظیر عطف به ماسبق نشدن، قابلیت تغییر و سیالیت، شفافیت و وضوح، علنی بودن و عمومیت ناسازگار باشد. برای مثال، عمومیت قانون اقتضاء دارد که قانون به همه افرادی که بایستی موضوع و تابع آن باشند، اظهار و اعلان شود. علاوه بر این، مقامات اداری هنگام وضع مقرر، انتظار دارند حدود صلاحیت آنان با ضوابط قانون ذی‌ربط مصوب پارلمان مشخص شده باشد؛ بنابراین چگونه مرجعی می‌تواند از آنان در زمان اعمال صلاحیت مقرر گذاری، انتظار آگاهی از تمام ضوابط و مقتضیات شرعی را داشته باشد؛ آگاهی از مجموعه‌ای فربه و مترکم که در متون فقهی سنتی اسلامی جای گرفته و در نهاد قانونگذاری نیز مورد تصویب قرار نگرفته‌اند.

۱. مولایی و همکاران (۱۳۹۸)، پیشین، ص ۵۸۹.

۲. عمیدزنجانی و موسی‌زاده (۱۳۹۷)، پیشین، ص ۱۰۰.

۳. مولایی، غلامرضا (۱۳۹۳)، صلاحیت و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری، تهران: انتشارات جنگل، صص ۲۹۸-۲۹۷.

این نکته بسیار مهم و قابل تأملی است که بایستی به آن توجه نمود.^۱ به منظور درک و فهم دقیق از فرآیند رسیدگی به دعوا در موردی که موضوع مغایرت مصوبه با شرع اسلام مطرح باشد چند ماده قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری به این موضوع اشاره نموده‌اند که به ترتیب مورد بررسی، ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. ابتدا از ماده ۸۴ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری شروع می‌نماییم. در این ماده قانون‌گذار چنین آورده است: «اموری که مطابق قانون در صلاحیت هیأت عمومی دیوان است، ابتدا به هیأت‌های تخصصی مرکب از حداقل پانزده نفر از قضات دیوان ارجاع می‌شود. رسمیت جلسات هیأت‌های تخصصی منوط به حضور دوسوم اعضاء است که به ترتیب زیر عمل می‌کنند... تبصره ۲- هرگاه مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی مطرح باشد موضوع جهت اظهارنظر به شورای نگهبان ارسال می‌شود. نظر فقهای شورای نگهبان برای هیأت عمومی و هیأت‌های تخصصی لازم‌الاتباع است.» همان‌طور که از مفاد این ماده به خوبی بر می‌آید اموری که مطابق قانون در صلاحیت هیأت عمومی دیوان عدالت اداری می‌باشد بدو جهت اظهارنظر تخصصی به هیأت‌های تخصصی مرکب از حداقل پانزده نفر از قضات دیوان ارجاع می‌گردد و تنها استثنایی که در این زمینه قانونگذار قایل شده است در تبصره ۲ آن به شرحی که آمد می‌باشد به عبارت دیگر هرگاه مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی در هیأت‌های تخصصی دیوان عدالت اداری مطرح باشد این هیأت‌ها حق اظهارنظر به هیچ وجه ندارند بلکه بلافاصله موضوع جهت اظهارنظر به شورای نگهبان ارسال می‌گردد. در این خصوص در مورخه ۱۳۹۳/۱۱/۰۴ رئیس قوه قضاییه آیین‌نامه اداره جلسات هیأت عمومی و هیأت‌های تخصصی دیوان عدالت اداری را به تصویب رسانیده است؛ آیین‌نامه‌ای که در آن جزئیات بیشتری از اداره جلسات توسط هیأت عمومی و هیأت‌های تخصصی دیوان عدالت اداری آمده است. در ماده ۷ این آیین‌نامه چنین آمده است: «ارجاع پرونده به هیأت‌های تخصصی به عهده رییس دیوان یا معاون قضایی دیوان خواهد بود.» در ماده ۸ نیز آمده است: «جلسات هیأت‌های تخصصی هر هفته یکبار برگزار می‌شود. در صورت ضرورت، تشکیل جلسات فوق‌العاده بنا به تشخیص رییس هیأت و یا درخواست مدیرکل هیأت‌ها و تصویب رییس هیأت، امکان‌پذیر خواهد بود.» در بند و ماده ۱۵ آیین‌نامه موصوف آمده است: «در مواردی که در جریان رسیدگی به موضوع در هیأت تخصصی، اعلام مغایرت مصوبه با شرع نیز واصل شود مراتب ابتدا به رییس دیوان منعکس می‌شود تا مراتب مغایرت یا عدم مغایرت مصوبه موضوع درخواست ابطال با شرع، از شورای نگهبان استعلام شود. پس از وصول نظریه شورای نگهبان، پرونده به هیأت تخصصی مربوط اعاده و ارجاع می‌شود تا حسب مورد اتخاذ تصمیم لازم به عمل آید. اما مهمترین ماده قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ که به موضوع مغایرت مصوبه مورد شکایت در دیوان عدالت اداری با موازین شرع پرداخته است ماده ۸۷ است که چنین اشعار می‌دارد: «در صورتی که مصوبه‌ای به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی مطرح باشد، موضوع جهت اظهارنظر به شورای نگهبان ارسال می‌شود. نظر فقهای شورای نگهبان برای هیأت عمومی، لازم‌الاتباع است.» «دیوان عدالت اداری در اعمال نظارت شرعی بر مصوبات دولتی تابع نظر فقهای شورای نگهبان می‌باشد زیرا به موجب اصل چهارم قانون اساسی، تشخیص مطابقت قوانین و مقررات عمومی کشور با شرع بر عهده فقهای شورای نگهبان قرار گرفته است. البته این امر مانع از آن نشده است که قضات دیوان برای ابطال مصوبات اجرایی و اصول و موازین شرعی بهره‌گیرند. قضات دیوان در موارد متعددی از اصول شرعی نظیر قاعده تسلیط برای ابطال مصوبات دولت استفاده نموده‌اند. با این حال لزوم استعلام از نظر فقهای شورای نگهبان در مورد آیین‌نامه‌های خلاف شرع آن‌ها را مقید و ملزم به استعلام و رعایت نظرات آن فقها نموده‌اند»^۲.

حسب مفاد ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مرجع رسیدگی به موضوع مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت یا عدم مغایرت با موازین شرعی شورای نگهبان می‌باشد و این نهاد می‌باشد که در این خصوص اظهارنظر می‌نماید و نقش هیأت عمومی دیوان عدالت اداری در این خصوص به نظر می‌رسد منحصرأ ارسال موضوع جهت اظهار نظر به شورای نگهبان می‌باشد^۳. ممکن است اشکال شود که با توجه به لزوم تبعیت هیأت عمومی از نظر فقهای شورای نگهبان چه دلیلی بر

۱. یزدان‌مهر، محمد (۱۳۹۳)، قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری، تهران، انتشارات مجد، صص ۵۴۱-۵۴۰.

۲. مزارعی، غلامحسین (۱۳۹۲)، جهات ابطال مصوبات دولت در دیوان عدالت اداری و شورای نگهبان، تهران: انتشارات خرسندی، ص ۲۰۳.

۳. صمیمی و عباسی (۱۳۹۶)، پیشین، ص ۲۵۶.

لزوم طرح موضوع در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری است؟ در پاسخ باید گفت علت طرح موضوع در هیأت عمومی دیوان به این دلیل است که امر ابطال شأن قضایی است و شورای نگهبان مرجع قضایی نیست بنابراین با اعلام خلاف شرع بودن مصوبه از ناحیه فقهای شورای نگهبان مصوبه ابطال نمی‌شود بلکه برای ابطال آن باید حکم قضایی صادر شود و هیأت عمومی با صدور حکم قضایی مبادرت به ابطال مصوبه می‌نماید. نکته دیگری که در این خصوص قابل طرح می‌باشد این است که هیأت عمومی دیوان در برخی از آراء نسبت به ابطال مصوبات مغایر، دستورات مقام معظم رهبری به دلیل مغایرت با شرع حسب اعلام فقهای شورای نگهبان اقدام کرده است که از جمله می‌توان به رأی شماره ۳۶۳ مورخ ۸۳/۰۸/۰۳ اشاره کرد که در آن از ناحیه فقهای شورای نگهبان خلاف شرع اعلام و با حکم هیأت عمومی دیوان ابطال شده است.^۱ «طبق دادنامه ۳۶۳ که به تاریخ ۱۳۸۳/۰۸/۰۳ صادر شده است، در رسیدگی به تقاضای ابطال نامه ریاست جمهوری و وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی، به دلیل مغایرت با شرع به دلیل مبانیست با دستور مقام معظم رهبری، دیوان عدالت اداری دادخواست را برای اظهارنظر به شورای نگهبان می‌فرستد. شورای نگهبان نیز پس از بررسی اعلام می‌کند: نظر به دستور صریح... مقام معظم رهبری، سازمان حج و زیارت را در تصدی امور حج و عمره به طور مستقیم یا با تأمین شرکت، مکلف کرده است، بخش‌نامه‌های معاون حقوقی ریاست جمهوری و... وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی و نظریه مشاوران حوزه وزارتی، از این نظر که اعتبار مستقل دستور صریح و قاطع رهبری را مخدوش می‌نمایند، برخلاف موازین شرع شناخته شدند»^۲. نکته مهمی که در این خصوص باید خاطر نشان ساخت این می‌باشد که «تنها نظارتی که شورای نگهبان بر مصوبات قوه مجریه اعمال می‌کند نظارت شرعی مذکور در این قانون است که به صورت غیرمستقیم و از طریق دیوان عدالت اداری انجام می‌شود»^۳.

ج) اظهارنظر و صدور حکم

همان‌طور که آمد پس از ارسال مصوبه مغایر شرع، شورای نگهبان در این خصوص به اظهارنظر می‌پردازد. شورای نگهبان به منظور اعمال نظر و دیدگاه خود در چارچوب ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ براساس سازوکار خاص در این خصوص به اعلام نظر می‌پردازد یکی از این سازوکارها آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان مصوب ۱۳۷۹/۰۴/۲۲ شورای نگهبان است ماده ۱۹ این آیین‌نامه چنین اشعار می‌دارد: «اعلام مغایرت قوانین و مقررات یا مواد از آن‌ها با شرع با توجه به اصل چهارم قانون اساسی، در هر زمان که مقتضی باشد توسط اکثریت فقهای شورای نگهبان انجام می‌یابد و تابع مدت‌های مذکور در اصل نود و چهارم قانون اساسی نمی‌باشد. سؤال‌های فقهی دیوان عدالت اداری و قضات درباره مغایرت قوانین و مقررات با شرع حسب مورد از طریق رئیس دیوان و رئیس قوه قضاییه به شورای نگهبان ارسال می‌شود. در تبصره ماده ۱۳ از آیین‌نامه داخلی پیشین شورای نگهبان مصوب ۱۳۶۲/۰۵/۱۷ که هم‌اکنون با آیین‌نامه حاضر نسخ گردیده است چنین آمده بود: «به موجب اصل چهارم قانون اساسی فقها شورا می‌توانند رأساً نیز اقدام به اعلام نظر درباره مخالفت هر یک از مقررات مملکتی با شرع بنمایند لکن چنانچه احتمال بروز مفاسدی در اظهارنظر باشد باید تجری کامل صورت گیرد. نظر به مراتب مذکور ذکر نکات ذیل لازم و ضروری است: اولاً، ماده ۱۹ آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان مصوب ۱۳۷۹ دو شأن متفاوت و متمایز برای شورای نگهبان در خصوص صلاحیت اعلام نظر قوانین و مقررات با شرع مقدس اسلام قایل گردیده است: نخست، اینکه شورای نگهبان براساس اصل چهارم قانون اساسی در هر زمانی که مقتضی بداند می‌تواند رأساً به اعلام مغایرت قوانین و مقررات یا مواد از آن‌ها با شرع بپردازد و در این خصوص شورای نگهبان منتظر نهاد یا مقامی نمی‌باشد که بر این اساس در مقام پاسخگویی و پاسخ به استعلامات آنها به اظهارنظر در خصوص مغایرت یا عدم مغایرت قوانین و مقررات با شرع بپردازد بلکه حسب بخش نخست ماده ۱۹ آیین‌نامه داخل شورای نگهبان، این نهاد در این خصوص واجد ابتکار عمل لازم قانونی می‌باشد و در بخش دوم ماده ۱۹ آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان شأن دوم شورا به این صورت آمده است که به سؤال‌های فقهی دیوان عدالت اداری و قضات درباره مغایرت قوانین و مقررات با شرع حسب مورد از طریق رئیس دیوان و رئیس قوه قضاییه به شورای نگهبان ارسال می‌شود.» در ارتباط با این بخش

۱. مولایی، غلامرضا (۱۳۹۳)، صلاحیت و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری، تهران، انتشارات جنگل، ص ۱۲۴.

۲. امامی، محمد، و دیگران (۱۳۹۱)، ضوابط دعاوی قابل طرح در دیوان عدالت اداری، تهران، میزان: ص ۳۴۵.

۳. فلاح‌زاده، علی‌محمد، ایریش‌کش، محمدامین (۱۳۹۳)، سنجش سازوکار برتر نظارت بر مقررات دولتی در ایران؛ نقدی بر نظارت موازی رئیس مجلس و دیوان عدالت اداری بر مقررات دولتی، فصلنامه دانش حقوق عمومی، شماره ۹، ص ۲۸.

از ماده ۱۹ آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان توضیحاتی بدین شرح لازم و ضروری است: یکی از نکات مهم در این خصوص این می‌باشد که شورای نگهبان علاوه بر اینکه اعلام مغایرت قوانین و مقررات یا موادی از آن‌ها با شرع را جزو صلاحیت‌های قانونی خود به شمار آورده است در عین حال حسب بخش دوم ماده ۱۹ آیین‌نامه موصوف هم پاسخ به سؤال‌های فقهی دیوان عدالت اداری و هم سؤال فقهی قضات درباره مغایرت قوانین و مقررات با شرع را جزو صلاحیت‌ها و اختیارات خود تلقی نموده است و از این رو و براساس ماده ۱۹ آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان این نهاد نظارت شرعی خود را در سه سطح اعمال می‌نماید (البته این سطح نظارت شرعی مجزا از نظارتی می‌باشد که شورای نگهبان براساس اصول نود و یکم تا نود و هفتم قانون اساسی نظارت شرعی خود را بر مصوبات مجلس شورای اسلامی به منظور پاسداری از احکام اسلام انجام می‌دهند): سطح نخست، امکان نظارت شرعی بر کلیه قوانین و مقررات موضوعه فارغ از زمان تصویب آنها و مرجع تصویب‌کننده آنها که البته در این خصوص اختلاف نظرها و دیدگاه‌هایی میان علما و حقوقدانان وجود دارد که شرح و بسط آن را بایستی در جای دیگر مطالعه و بررسی و ارزیابی نمود. سطح دوم نظارت شرعی در چارچوب تبصره ۲ ماده ۸۴ و ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری می‌باشد که موضوع تحقیق حاضر است و سطح سوم و آخر نیز اعلام مغایرت یا عدم مغایرت شرعی تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی براساس بخش نخست اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی است. البته در ارتباط با این سطح سوم نظارت شرعی شورای نگهبان ابهامات و سؤال‌های مهمی قابل طرح، بررسی و ارزیابی می‌باشد: نخستین سؤالی که در این زمینه قابل طرح است این می‌باشد که نقش و جایگاه قضات دادگاه‌ها که حسب بخش نخست اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی مکلف به عدم اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی است چیست؟ آیا اصولاً نقش قضات در این خصوص منحصرأ عدم اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی مخالف با قوانین و مقررات اسلامی است و یا نقشی فراتر از این موضوع دارند؟ ابتدا باید دانست «نقش شورای نگهبان نافی صلاحیت قضات مبنی بر نظارت شرعی بر مصوبات دولت به استناد اصل ۱۷۰ قانون اساسی نیست»^۱. اما به نظر می‌رسد براساس مفاد اصل ۴ قانون اساسی و نیز ماده ۸۷ و تبصره ۲ ماده ۸۴ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری بایستی چنین گفت که نظارت شرعی جزو وظایف و صلاحیت‌های تعریف شده قضات دیوان عدالت اداری و یا سایر قضات محاکم مدنی و کیفری نمی‌باشد بلکه نقش و جایگاه قضات براساس مبانی قانونی که بیان گردید صرفاً نقش شکلی بوده و تشخیص موضوع در ماهیت امر با شورای نگهبان می‌باشد. از سوی دیگر در ارتباط با اصل ۱۷۰ قانون اساسی این سؤال مهم قابل طرح می‌باشد که اصولاً آیا به جز قضات دیوان عدالت اداری، قضات سایر محاکم کیفری و مدنی نیز تکلیفی در خصوص عدم اجرای تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی مخالف با قوانین و مقررات اسلامی دارند یا خیر؟ اطلاق اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مبین آن است که قضات کلیه محاکم اعم از اداری، مدنی و کیفری از چنین تکلیف قانونی برخوردار می‌باشند اما باید دانست که نظر به تصویب و وجود قانون خاص تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ و پیش‌بینی سازوکار نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و تصویب‌نامه‌های دولتی از طریق مکانیسم دیوان عدالت اداری و شورای نگهبان به نظر می‌رسد اصل ۱۷۰ قانون اساسی اصولاً ناظر بر قضات دیوان عدالت اداری است و قضات سایر محاکم همچون شهروندان عادی می‌توانند مطابق بخش دوم اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی ابطال این گونه مقررات را از دیوان عدالت اداری تقاضا کنند. سؤال مهم دیگری که براساس اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی قابلیت طرح و بررسی را دارد، این می‌باشد که براساس فراز انتهایی اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی «هرکس می‌تواند ابطال این گونه مقررات را از دیوان عدالت اداری تقاضا کند» آیا مرجع ابطال چنین مقررات دولتی دیوان عدالت اداری است؟ ظاهر و منطوق اصل ۱۷۰ قانون اساسی مبین این موضوع است که دیوان عدالت اداری مرجع ابطال چنین مصوباتی است اما آیا قضات سایر دادگاه‌ها چنین حقی (ابطال آیین‌نامه‌ها و مصوبات خلاف شرع) را ندارند؟ در این خصوص چنین گفته شده است: «چون اساساً دیوان عدالت اداری مرجع صالح به رسیدگی به شکایت علیه آیین‌نامه‌ها و تصویب‌نامه‌های دولتی است به طور اصولی و منطقی قضات دادگاه‌ها (غیر از قضات هیأت عمومی دیوان عدالت اداری) صلاحیت اولیه و مستقل جهت رسیدگی به شکایت علیه آیین‌نامه‌ها و بخش‌نامه‌ها و به طور

۱. سوادکوفی‌فر، سام (۱۳۹۱)، آیین دادرسی اداری در تشکیلات قضایی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشنامه حقوق خصوصی، شماره اول، ص ۴۰.

کلی مقررات دولتی را ندارد، یعنی نمی‌تواند رأساً و ابتدا به ساکن به شکایت علیه مقررات دولتی رسیدگی کند. در نتیجه، قضات دادگاه‌ها نمی‌توانند به شکایت یا دادخواستی که موضوع اصلی آن تقاضای ابطال یا اعلام مغایرت این‌گونه مقررات با موازین اسلامی و یا خارج از حدود اختیارات قوه مجریه است رسیدگی کنند، چون در این خصوص دیوان عدالت اداری مرجع صالح است. در نتیجه می‌توان گفت چون قضات صلاحیت اولیه و مستقل به رسیدگی به شکایت علیه آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌ها ندارد، لذا رسیدگی مستقل نیز در این خصوص نمی‌تواند انجام بدهد؛ بنابراین با توجه به اصل ۱۷۰ می‌توان گفت که قضات دادگاه‌ها در زمانی که پرونده‌ای در حیطه صلاحیت خود رسیدگی می‌کنند اگر طرفین (اصحاب دعوا) به آیین‌نامه‌ها یا تصویب‌نامه یا بخشنامه‌ای در ارتباط با پرونده مطروحه استناد کنند که منشأ حق و تکلیف آنها قرار می‌گیرد، در اینجا تکلیف قضات به استناد اصل ۱۷۰ موضوعیت پیدا می‌کند و قاضی می‌تواند با نظر قضایی خود بخشنامه و تصویب‌نامه یا آیین‌نامه مورد استناد را خلاف قوانین و مقررات اسلامی تشخیص دهد و صرفاً از اجرای آن در پرونده مطروحه خودداری کند و با توجه به این امر رسیدگی و رأی مقتضی را صادر کند^۱. به نظر می‌رسد «براساس اصل ۱۷۰ قانون اساسی دو نوع نظارت قضایی بر مصوبات قوه مجریه اعمال می‌شود: نظارت قضایی فردی یا موردی و نظارت قضایی سازمان‌یافته و نوعی در قالب دیوان عدالت اداری»^۲. «نظارت قضایی فردی بر مصوبات دولت در ابتدای اصل مذکور پیش‌بینی شده است. در نظارت قضایی فردی هرگاه قضات دادگاه‌ها به هنگام رسیدگی به پرونده‌ها و صدور حکم، با مصوبه‌ای از قوه مجریه مواجه شوند مکلف‌اند قبل از استناد به آن‌ها انطباق یا عدم انطباق آن‌ها با قوانین و مقررات اسلامی را بررسی نمایند و در صورتی که آن‌ها را مغایر با قوانین و مقررات اسلامی تشخیص دهند از اجرای آن‌ها خودداری کنند؛ اما منظور قانونگذار اساسی از قضات دادگاه‌ها معلوم نیست... به نظر می‌رسد با توجه به اطلاق عبارت قضات دادگاه‌ها در اصل ۱۷۰ قانون اساسی، نظارت قضایی موردی از وظایف قضات تمامی دادگاه‌ها اعم از دیوان عالی کشور، دادگاه‌های عمومی، تجدیدنظر و محاکم قضایی اختصاصی مانند دادگاه ویژه روحانیت و دادگاه‌های نظامی است. از این منظر، اصطلاح قضات دادگاه‌ها در اصل مذکور شامل قضات دیوان عدالت اداری نیز هست. اصل ۱۷۳ قانون اساسی که صلاحیت عام رسیدگی به شکایات و تظلمات مردم نسبت به مأمورین، واحدها یا آیین‌نامه‌های دولتی را برای دیوان عدالت اداری پیش‌بینی کرده است نیز مؤید این امر است. بکارگیری واژه دیوان به جای واژه دادگاه در نامگذاری دیوان عدالت اداری تغییری در جایگاه قضایی و ماهیت فعالیت این نهاد ایجاد نمی‌کند»^۳.

مرجع تصمیم‌گیر

پس از آشنایی اجمالی با فرآیند نظارت شرعی بر قوانین و مقررات در این قسمت شایسته است مرجع صالح تصمیم‌گیر را مورد شناسایی قرار دهیم و به این سؤال مهم پاسخ دهیم که در خصوص اعمال نظارت شرعی بر مصوبه مورد شکایت در دیوان عدالت اداری چه مرجع و نهادی تصمیم‌گیر بوده و نظرش در این خصوص قطعی و فصل‌الخطاب می‌باشد؟ تبصره ۲ ماده‌ی ۸۴ قانون دیوان در این خصوص چنین اظهارنظر نموده است: «هرگاه مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی مطرح باشد موضوع جهت اظهارنظر به شورای نگهبان ارسال می‌شود. نظر فقهای شورای نگهبان برای هیأت عمومی و هیأت‌های تخصصی لازم‌الاتباع است.» براساس مفاد ماده ۸۴ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری اموری که مطابق قانون در صلاحیت هیأت عمومی دیوان است، ابتدا به هیأت‌های تخصصی مرکب از حداقل پانزده فراز قضات دیوان ارجاع می‌شود. یکی از موارد و موضوعاتی که در صلاحیت دیوان عدالت اداری می‌باشد، بند نخست ماده ۱۲ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری است. در این بند رسیدگی به شکایات، تظلمات و اعتراضات اشخاص حقیقی یا حقوقی از آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی و شهرداری‌ها و مؤسسات عمومی غیردولتی در مواردی که مقررات مذکور به علت مغایرت با شرع مطرح می‌شود در حوزه صلاحیت هیأت عمومی دیوان عدالت اداری قرار گرفته است اما همان‌طور که در تبصره ۲ ماده ۸۴ قانون تشکیلات و

۱. استوارسنگری، کوروش (۱۳۹۸)، رابطه دیوان عدالت اداری و تکلیف قضات در اصل ۱۷۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری، سال اول، شماره اول، صص ۴۳-۴۲.

۲. تپلا، پروانه (۱۳۸۳)، تفسیر قضایی قانون اساسی در رویه دیوان عدالت اداری، مجله پژوهش‌های حقوقی، سال سوم، شماره ۵، صص ۵۸.

۳. تقی‌زاده، جواد، نجابت‌خواه، مرتضی، فدایی، رضوان (۱۳۹۵)، صیانت از قانون اساسی توسط قضات محاکم با تأکید بر اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هشتم، شماره اول، صص ۹.

آیین دادرسی دیوان عدالت اداری آمده است هرگاه مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی برای رسیدگی در دیوان مطرح باشد موضوع بلافاصله جهت اظهارنظر شورای نگهبان از طریق رییس دیوان عدالت اداری ارسال می‌گردد و در این خصوص هیأت‌های تخصصی دیوان و نیز هیأت عمومی دیوان عدالت اداری واجد صلاحیت رسیدگی ماهوی به موضوع نبوده و حق اظهارنظر شرعی در خصوص موضوع را ندارند حال سؤالی که در این خصوص قابلیت طرح و بررسی را دارد این است که پس نقش و جایگاه دیوان عدالت اداری در این خصوص به چه کیفیتی خواهد بود؟ در این خصوص دیدگاه‌ها و نظرات متنوع و مختلفی ارایه گردیده است و از این رو بدواً به بررسی و ارزیابی این دیدگاه‌ها پرداخته و آنگاه نظر مستقل نگارنده نیز ارایه خواهد شد. «آنچه از قانون دیوان و جمع بین اصول ۴ و ۱۷۰ قانون اساسی برداشت می‌شود این است که اعلام مغایرت با شرع صرفاً بر عهده فقهای شورای نگهبان است و حق ورود به این کار برای مرجع دیگری به رسمیت شناخته نشده است، براساس اصل ۱۷۰ نیز قضات صرفاً می‌توانند از اجرای مقرره‌های خلاف شرع و قانون خودداری کنند. بنابراین باید گفت دیوان عدالت اداری حق ورود به این موضوع را ندارد و صرفاً رأی فقهای شورای نگهبان را اعلام می‌کند و به استناد آن حکم به ابطال یا عدم ابطال می‌دهد. از این رو مرجع تشخیص، صرفاً فقهای شورای نگهبان هستند و دیوان عدالت اداری مرجع ابطال است»^۱. همان‌طور که از مفاد این دیدگاه بر می‌آید تحلیل‌گر مذکور به منظور تعیین مرجع تصمیم‌گیری در خصوص اعمال نظارت شرعی مصوبه مورد شکایت در دیوان عدالت اداری قایل به مرجعیت بودن شورای نگهبان است و حق تصمیم‌گیری در خصوص موضوع مورد شکایت را منحصرأ در اختیار شورای نگهبان قرار داده است چه اینکه براساس برداشت و تحلیل نویسنده مفاد اصول ۴ و ۱۷۰ قانون اساسی چنین برداشتی را ارایه می‌دهد. پاره‌ای دیگر از تحلیل‌گران و حقوقدانان در این خصوص بر این باورند که «تبعیت قضات دیوان عدالت اداری از فقهای شورای نگهبان مخالف با استقلال قضات می‌باشد چرا که نظر فقهای شورای نگهبان مانند نظر کارشناسان برای قاضی نیست که قاضی در عمل به نظرهای آنها مختار باشد، بلکه قاضی دیوان، مکلف به تبعیت است»^۲. همچنین در یکی دیگر از نظریات و دیدگاه‌های ارایه شده در این خصوص چنین می‌خوانیم: «با پذیرش ترتیب کنونی، جایگاه دیوان عدالت اداری در سطح یک دفتر برای اعلام نظر فقهای شورای نگهبان کاهش می‌یابد از این رو چنین باید گفت که برای استناد به شرع و ابطال مقررات دولتی، فقهای شورای نگهبان وظیفه دادرسی ماهوی و دیوان عدالت اداری، وظیفه دادرسی شکلی را بر عهده دارند بنابراین دیوان عدالت اداری می‌تواند قبل از اینکه شکایتی را به فقها ارجاع دهد، آن را از نظر شکلی بررسی کند و اگر خواهان به دلیل مخالفت آیین‌نامه‌ای با قانون، ادعای خلاف شرع بودن آن را کرده است، دیوان می‌تواند این شکایت را رد کند... (با استناد که به لحاظ دادرسی شکلی دیوان موارد خلاف شرع را به فقها ارجاع می‌دهد و موارد خلاف قانون را خود بررسی می‌کند). همچنین فقهای شورای نگهبان نمی‌توانند در مورد کل یک آیین‌نامه اعلام رأی کنند و صرفاً باید در مورد بخشی که از آنها خواسته شده است دادرسی شرعی انجام دهند. علاوه بر این موارد بررسی شرایط شکلی دادخواست، اهلیت خواهان، معین بودن خواسته، مستند بودن دعوا و... از وظایف دادرسی شکلی دیوان عدالت اداری در این زمینه است»^۳. پاره‌ای دیگر از حقوقدانان در این خصوص چنین به ارائه تحلیل پرداخته‌اند: «اگرچه نظریه شورای نگهبان صرفاً یکی از ویژگی‌های رأی قضایی یعنی اعتبار امر مختومه را دارد، به تنهایی کافی نیست و آثار کامل مترتب بر یک رأی قضایی توسط دیوان عدالت اداری ایجاد می‌شود»^۴. در مجموع و با عنایت به نظریات و دیدگاه‌های مختلف و متنوعی که در این خصوص وجود دارد چنین می‌توان به ارایه جمع‌بندی پرداخت: به منظور ارایه نظریه دقیق و قانونمند در این خصوص بایستی علاوه بر توجه و عنایت همیشگی به اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به منطوق و مفاد تبصره ۲ ماده ۸۴ و ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری نیز توجه نمود و مورد

۱. قطبی، میلاد (۱۳۹۴)، جایگاه و صلاحیت‌های دیوان عدالت اداری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران با نگاهی به نظرات شورای نگهبان، تهران، انتشارات پژوهشکده شورای نگهبان، صص ۱۴۲-۱۴۱.

۲. درویشی، بابک (۱۳۸۸)، مرجع ابطال تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی مغایر با موازین شرعی؛ شورای نگهبان یا دیوان عدالت اداری، مجموعه مقالات همایش دیوان عدالت اداری: صلاحیت‌های قضایی و دادرسی اداری، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، صص ۲۴۴.

۳. واعظی، مجتبی (۱۳۸۸)، نقش دیوان عدالت اداری در دادرسی شرعی مقررات اداری، مجله مطالعات حقوقی، دوره اول، شماره سوم، صص ۱۴۱-۱۴۰.

۴. کدخدایی، عباسعلی؛ ویژه، محمدرضا (۱۳۸۸)، شورای نگهبان و دعوی مربوط به ابطال تصمیمات دولتی خلاف قانون اساسی، مجموعه مقالات همایش دیوان عدالت اداری، صلاحیت قضایی و دادرسی اداری، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، صص ۴۱.

لحاظ قرار داد. در مفاد این مواد قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری مرجع انحصاری و قطعی اظهارنظر در خصوص مصوبه مورد شکایت در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری به لحاظ مغایرت با موازین شرعی را شورای نگهبان دانسته‌اند و از این رو اجتهاد در مقابل نقص صریح قانون ممنوع بوده و هیچ‌گونه وجاهت قانونی ندارد و از سوی دیگر برخلاف پاره‌ای از دیدگاه تحلیل‌گران که آورده شد در اینجا موضوع بر سر بررسی ماهوی و شکلی نمی‌باشد بلکه موضوع اصلی اظهارنظر شورای نگهبان در خصوص مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی هیأت عمومی دیوان عدالت اداری است اما آنچه در این خصوص مهم و اساسی می‌باشد و محل نزاع و بحث است به حوزه صلاحیتی هیأت عمومی دیوان عدالت اداری بر می‌گردد و اینکه اصولاً آیا می‌توان نقشی برای این نهاد در اظهارنظر در خصوص مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی قایل شد؟ پاسخ به این سؤال با توجه به مفاد تبصره ۲ ماده ۸۴ و نیز ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری منفی است و از این رو نقش و جایگاه اصلی در این خصوص با شورای نگهبان است که به عنوان یک مرجع تصمیم‌گیر عمل می‌نماید. هرچند بایستی این اشکال و ایراد مهم نیز به قانونگذار وارد نمود که هیچ‌گونه نقش محوری و اساسی برای هیأت عمومی دیوان عدالت اداری در این خصوص قایل نشده است و چنین مرجعی علی‌رغم اینکه مرجع قضایی به شمار می‌آید از حوزه بررسی ماهوی مصوبات مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی کنار گذاشته شده است و شورای نگهبان که به اظهار نظر ماهوی در این ارتباط می‌پردازد در یک فرایند غیرقضایی به ایفای وظیفه محوله می‌پردازد چه اینکه اصولاً ماهیت وجودی این شورا و کیفیت رسیدگی به چنین مصوباتی در شورا بدین نحو است که صرفاً شش تن از فقهای شورای نگهبان به اظهارنظر پرداخته و شش حقوقدان دیگر این نهاد هیچگونه مشارکتی و نقشی در بررسی مصوبه مورد شکایت به لحاظ مغایرت با موازین شرعی نداشته و مضاف بر اینکه اصولاً سازوکار رسیدگی در شورا و ساختار این نهاد نیز قضایی نمی‌باشد و همین امر ابهامات خاصی را به وجود می‌آورد.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر به بررسی سازوکار تحقق نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات دولتی پرداخت. اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به عنوان یکی از اصول مبنایی و مهم قانون اساسی به ترسیم نظام قانونگذاری ایران بدین نحو پرداخته است که کلیه قوانین و مقررات در کلیه سطوح بایستی براساس موازین اسلامی باشد و از این رو حسب مفاد این اصل، اصل مذکور بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص چنین امری نیز براساس اصل چهارم بر عهده فقهای شورای نگهبان می‌باشد در ادامه و در اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران امکان ابطال تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی که مخالف با قوانین و مقررات اسلامی باشند را فراهم ساخته است و مرجع آن را دیوان عدالت اداری قرار داده است اما بررسی تبصره ۲ ماده ۸۴ و ماده ۸۷ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری به خوبی مؤید این موضوع است که مرجع اصلی و تصمیم‌گیر در خصوص اظهارنظر در ارتباط با مصوبه مغایر با موازین شرعی فقهای شورای نگهبان می‌باشد و از این رو هیئت عمومی دیوان عدالت اداری فاقد نقش و جایگاه تصمیم‌گیری در این خصوص بوده و صرفاً مرجع دریافت اعتراضات در ارتباط با مصوبه مغایر با موازین شرعی می‌باشد. پیداست شناسایی جایگاه برتر در خصوص اظهارنظر در ارتباط با مصوبه خلاف موازین شرعی برای فقهای شورای نگهبان، هیئت عمومی دیوان عدالت اداری را در موضع پایین و ضعیفی قرار می‌دهد به گونه‌ای که می‌توان گفت حداکثر نقش هیأت عمومی دیوان عدالت اداری در این خصوص به بررسی شکلی دادخواست اعتراضی به مصوبه خلاف موازین شرعی بر می‌گردد اما نقش فقهای شورای نگهبان برجسته و بنیادین بوده به گونه‌ای که هرگونه اظهارنظر فقهی فقهای شورای نگهبان برای هیأت عمومی دیوان عدالت اداری لازم‌الاتباع است. به نظر می‌رسد خلأ مهم و اساسی که در خصوص مکانیسم نظارت شرعی بر آیین‌نامه‌ها و سایر نظامات و مقررات اسلامی وجود دارد را بتوان با الحاق موادی چند به قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری اضافه نمود تا بدین وسیله ضمن افزایش شفافیت به تفکیک دقیق و موضوعی حوزه صلاحیتی هیأت عمومی دیوان عدالت اداری از فقهای شورای نگهبان پرداخت مضاف بر اینکه آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان نیز در این ارتباط بایستی به روزتر گشته و حوزه صلاحیتی هیأت عمومی دیوان عدالت اداری را و تکالیف و وظایفی که شورای نگهبان در این خصوص دارد را تبیین و ترسیم نماید.

منابع

۱. اخوان کاظمی، بهرام. (۱۳۹۱). نظارت در نظام اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲. استوارسنگری، کوروش. (۱۳۹۸). رابطه دیوان عدالت اداری و تکلیف قضات در اصل ۱۷۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری، ۱ (۱).
۳. اسماعیلی، محسن و امینی پژوه، حسین. (۱۳۹۴). معناشناسی برخی از هنجارهای اسلامی در قانون اساسی با محوریت مفهوم موازین اسلامی، دانش حقوق عمومی، ۱۴ (۱۱).
۴. اکرمی سراب، روح‌الله. (۱۳۹۳). تحلیل فرایند نظارت شرعی شورای نگهبان بر مصوبات مجلس؛ مطالعه موردی: قانون مجازات اسلامی، دانش حقوق عمومی، ۳ (۹).
۵. امامی، محمد، و دیگران. (۱۳۹۱). ضوابط دعاوی قابل طرح در دیوان عدالت اداری، تهران، میزان.
۶. تقی‌زاده، جواد، نجابت‌خواه، مرتضی، فدایی، رضوان. (۱۳۹۵). صیانت از قانون اساسی توسط قضات محاکم با تأکید بر اصل یکصد و هفتادم قانون اساسی، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هشتم، شماره اول.
۷. تیلا، پروانه. (۱۳۸۳). تفسیر قضایی قانون اساسی در رویه دیوان عدالت اداری، مجله پژوهش‌های حقوقی، سال سوم، شماره ۵.
۸. حاجی‌پور، نصرت‌الله. (۱۳۸۳). تطبیق قوانین با شرع در نظام قانونگذاری ایران، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۹. حضوری، مصطفی. (۱۳۹۲). آشنایی با مفاهیم حقوق عمومی: بررسی مفهوم نظارت، تهران: مرکز تحقیقات شورای نگهبان.
۱۰. درویشوند، ابوالفضل راجی، سید محمد هادی. (۱۳۹۰). تحلیلی بر نظارت بر قوانین و مقررات در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران. مجله حکومت اسلامی، ۱۶ (۳).
۱۱. درویشی، بابک. (۱۳۸۸). مرجع ابطال تصویب‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌های دولتی مغایر با موازین شرع؛ شورای نگهبان یا دیوان عدالت اداری، مجموعه مقالات همایش دیوان عدالت اداری: صلاحیت‌های قضایی و دادرسی اداری، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
۱۲. درویشی، بابک؛ زینالی اقدم، امیرعلی. (۱۳۹۳). ماهیت ضمانت اجراهای اداری در نظام حقوقی ایران، تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، شماره ۲۵.
۱۳. رضایی‌زاده، محمدجواد؛ ابراهیمی، مهدی و بهادری جهرمی، محمد. (۱۴۰۰). بایسته‌های نظارت شرعی فقهای شورای نگهبان در نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۵۴.
۱۴. سوادکوفی‌فر، سام. (۱۳۹۱). آیین دادرسی اداری در تشکیلات قضایی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشنامه حقوق خصوصی، شماره اول.
۱۵. شمس، عبدالله. (۱۳۸۲). آیین دادرسی مدنی، جلد اول، دوره پیشرفته، تهران، انتشارات میزان.
۱۶. شمس، عبدالله. (۱۳۹۰). آیین دادرسی مدنی، جلد اول، دوره بنیادین، تهران، دراک.
۱۷. صدرالحفاظی، نصرالله. (۱۳۷۲). نظارت قضایی بر اعمال دولت در دیوان عدالت اداری، تهران: انتشارات شهریار.
۱۸. صمیمی، محمدمهدی و عباسی، عبدالله. (۱۳۹۶). تحلیل گستره صلاحیت دیوان عدالت اداری و تغییرات مربوطه در پرتو قانون مصوب ۱۳۹۲، مطالعات حقوقی، شماره ۱۴.
۱۹. طباطبایی مؤتمنی، منوچهر. (۱۳۹۲). حقوق اداری از منظر نظارت بر اعمال و تصمیمات اداری و برقراری حاکمیت قانون، فصلنامه حقوق اداری، شماره ۲.
۲۰. عامری شهرابی، ابوالفضل. (۱۴۰۰). گذری بر قاعده تفسیر به نفع متهم، در پرتو نقد بخشنامه مورخ ۱۳۹۹/۰۳/۱۸ دادستانی کل کشور، حقوق و مطالعات نوین، شماره ۲.
۲۱. عباسی، بیژن. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی وظایف و اختیارات شوراهای شهر و روستا در ایران و فرانسه، مجله‌ی حقوق در پرتو نظریه و کارکرد، مطالعات حقوق خصوصی، ۳۸ (۴).
۲۲. عمید زنجانی، عباسعلی، و موسی‌زاده، ابراهیم. (۱۳۹۷). نظارت بر اعمال حکومت و عدالت اداری، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
۲۳. غفاری، هدی. (۱۳۹۱). نسبت میان حاکمیت شرع و حاکمیت قانون در نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه پژوهش حقوقی، ۱۴ (۳۶).

۲۴. فلاح‌زاده، علی‌محمد، ابریشم‌کش، محمدامین. (۱۳۹۳). سنجش سازوکار برتر نظارت بر مقررات دولتی در ایران؛ نقدی بر نظارت موازی رئیس مجلس و دیوان عدالت اداری بر مقررات دولتی، فصلنامه دانش حقوق عمومی، شماره ۹.
۲۵. قطبی، میلاد. (۱۳۹۴). جایگاه و صلاحیت‌های دیوان عدالت اداری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران با نگاهی به نظرات شورای نگهبان، تهران: انتشارات پژوهشکده شورای نگهبان.
۲۶. کدخدایی، عباسعلی؛ ویژه، محمدرضا. (۱۳۸۸). شورای نگهبان و دعوی مربوط به ابطال تصمیمات دولتی خلاف قانون اساسی، مجموعه مقالات همایش دیوان عدالت اداری، صلاحیت قضایی و دادرسی اداری، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
۲۷. مزارعی، غلامحسین. (۱۳۹۲). جهات ابطال مصوبات دولت در دیوان عدالت اداری و شورای نگهبان، تهران: انتشارات خرسندی.
۲۸. مشهدی، علی. (۱۳۹۷). فرهنگ اصطلاحات حقوق اداری، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۹. معین، محمد. (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ چهارم.
۳۰. مولایی، غلامرضا. (۱۳۹۳). صلاحیت و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری، تهران: انتشارات جنگل.
۳۱. مولایی، غلامرضا؛ محمدی، حسین و حیدرنژاد، ولی‌الله. (۱۳۹۸). نظام حقوقی حاکم بر رسیدگی به آراء خلاف بین شرع و قانون در دیوان عدالت اداری (شرح و تحلیل ماده ۷۹ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری)، پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره ۵۰.
۳۲. واعظی، مجتبی. (۱۳۸۸). نقش دیوان عدالت اداری در دادرسی شرعی مقررات اداری، مجله مطالعات حقوقی، دوره اول، شماره سوم.
۳۳. هاشمی، محمد. (۱۳۹۵). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، حاکمیت و نهادهای سیاسی، چاپ ۲۷، تهران: نشر میزان.
۳۴. هدایت‌نیا، فرج‌ا... و کاویانی، محمدهادی. (۱۳۸۰). بررسی فقهی - حقوقی شورای نگهبان، چاپ اول، تهران: مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳۵. یزدان‌مهر، محمد. (۱۳۹۳). قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری، تهران، انتشارات مجد.